STANISŁAW KURNATOWSKI

TYMCZASOWE SPRAWOZDANIE Z PRAC WYKOPALISKOWYCH PRZEPROWADZONYCH W MIĘDZYRZECZU WIELKOPOLSKIM W LATACH 1954 i 1955

W związku z rozpoczęciem odbudowy zamku w Międzyrzeczu Wielkopolskim Muzeum Archeologiczne w Poznaniu prowadziło tam w latach 1954 i 1955 prace wykopaliskowe. Właściwymi inicjatorami prac byli: kierownik Muzeum w Międzyrzeczu, A. Kowalski, i Wojewódzki Konserwator Zabytków z Zielonej Góry, K. Felchnerowski. Badania finansował Urząd Konserwatorski z Zielonej Góry, stroną naukową badań opiekował się prof. J. Kostrzewski. Oprócz prac archeologicznych prowadzone są też badania architektoniczne, którymi kieruje inż. mgr Z. Zientkiewicz. Badania geomorfologiczne regionu międzyrzeckiego prowadzi dr T. Bartkowski. Stosunkowo liczne i ciekawe źródła pisane opracowuje mgr J. Nalepa. W przyszłości projektuje się badania etnograficzne, językowe i antropologiczne. Celem wszystkich badań będzie możliwie kompletne zebranie źródeł do historii Międzyrzecza.

Na rozwój średniowiecznego Międzyrzecza wpłynęło poważnie kilka czynników, m. in. położenie w krainie przejściowej między Wielkopolską a Ziemią Lubuską: kluczowe usytuowanie strategiczne na linii obronnej Obry, łączące jej północny, bardziej na zachód wysunięty odcinek z cofniętymi ku wschodowi jeziorami obrzańskimi, i to w miejscu najłatwiejszym do przeprawy przez jeziora; skrzyżowanie dalekobieżnych szlaków drogowych. Najważniejsze z tych ostatnich to drogi: Poznań — Lubusz, Poznań — Krosno oraz najstarszy szlak handlowy łączący Wielkopolskę poprzez Międzyrzecz — Santok z Pomorzem Zachodnim. Do rozwoju Międzyrzecza przyczyniły się też dobre miejscowe warunki osadnicze. „Kotlina" międzyrzecka, dawne dno polodowcowego jeziora, wyróżnia się dobrymi namułowymi glebami od okolicznych terenów o gruntach jałowych pokrytych przeważnie lasem.

Przecinają ją: płynąca tu ze wschodu na zachód Obra i wpadająca do niej od strony południ.-wschodniej Paklica. W zejściu się tych rzek położonym prawie w środku „kotliny" leży Międzyrzecz. Ma on kształt wysokiego trójkąta, którego północne ramię tworzy Obra, zach.-płd. — Paklica, podstawę od strony wschodniej — nowa część miasta, środek — stare miasto, a wierzchołek — zamek średniowieczny. Najbliższe otoczenie zamku, odcięte obecnie od miasta nowym korytem Paklicy, tworzy także trójkątną wysepkę, od północy otoczoną Obrą, a od południowego zachodu szerokim korytem dawnego ujścia Paklicy. Środkowy pas wysepki ma pierwotne podłoże stosunkowo wysokie, niezalewowe, zbudowane z iłów warwowych. Wschodnią jego część zajmuje budynek Muzeum — dawny dwór podstarościch międzyrzeckich w XVII i XVIII w., zachodnią — zamek. Przeprawa przez Obrę znajdowała się w północno-wschodniej części wyspy. Pozostała po niej: grobla i resztki starego mostu, używanego jeszcze w XIX w. Sam zamek znajduje się na wzniesieniu utworzonym przez podnoszący się tu trochę poziom podłoża, przede wszystkim jednak przez wczesnośredniowieczne warstwy kulturowe dawnego grodu. Północna część wzniesienia została zniszczona przez wylewy Obry. Od pozostałych stron otacza wzniesienie dobrze

http://rcin.org.pl

zachowana fosa. Po zewnętrznej stronie fosy od zachodu i południa znajduje się jeszcze dobrze zachowany wał ustawiony na samym brzegu dawnego koryta Paklicy. Południowo-wschodni koniec tego wału zanika pod budynkiem Muzeum, północny zniszczyła Obra.

Sam zamek jest stosunkowo nieduży (oś wschód-zachód 60 m, północ-południe 35 m), Wnętrze jego oprócz przybudówek przy bastejach w wschodniej części nie posiada obecnie budynków.

Prace wykopaliskowe w 1954 r. miały charakter próbny. Celem ich było poznanie warstw osadniczych zamku, szczególnie warstw średniowiecznych z czasów jego budowy. Chodziło też przede wszystkim o stwierdzenie, czy zamek murowany postawiony jest na miejscu wczesnośredniowiecznego grodu. Założono wykop, o wymiarach 10 × 5 m, wewnątrz obecnego dziedzińca zamkowego w miejscu, gdzie warstwa rumowiska była najcieńsza i gdzie były największe możliwości natrafienia na nie zniszczone fundamentami budynków warstwy kulturowe. Wykop usytuowany w linii północ—południe mógł być jednocześnie początkiem prowadzonego w latach późniejszych przekopu krzyżowego. Wyniki badań były nadspodziewanie ciekawe.

W wykopie doprowadzonym do głębokości przeszło 3 m, odkryto warstwy z XIV i z drugiej połowy XIII w. Z połowy XIV w. pochodziły warstwy, których charakter wskazywał, że powstały one w czasie budowy zamku. Licznie jednak znajdowane na złożu wtórnym w warstwach z końca XIII w. cegły wskazywały, że jeszcze przed okresem kazimierzowskim istniały tu budowle murowane. Poznana za pomocą wierceń grubość warstw kulturowych wynosiła tu przeszło 6 m (w pozostałych częściach zamku, gdzie obecny poziom terenu podnosi się, może ona dochodzić do 8 m), co pozwalało sądzić, że poniżej znajdują się wcześniejsze warstwy wczesnośredniowieczne. Głównym celem badań w 1955 r. było poznanie czasu powstania grodu wczesnośredniowiecznego.

Kontynuując poszerzanie badanej powierzchni wewnątrz zamku założono jednocześnie drugi wykop na południowym zboczu wzniesienia (ryc. 2 wykop II). Wykop o wymiarach 20 × 2 m założono wzdłuż tej samej linii co wykop I, uzyskując w ten sposób dalszy odcinek północno-południowego przekroju zamku. Oprócz poznania wczesnej chronologii grodu rozwiązywał on jednocześnie sprawę zbadania i datowania murów obwodowych zamku. Poza systematycznymi pracami wykopaliskowymi prowadzono też w 1955 r. pomocnicze prace odkrywkowe dla badań architektonicznych (ryc. 2 wykopy: III, IV, V).

Najważniejszym wynikiem badań w 1955 r. było odkrycie wału grodu wczesnośredniowiecznego, zbudowanego w X wzgl. w samych początkach XI w. Odkrycie to usuwa ostatecznie wszelkie dotychczasowe wątpliwości co do istnienia tu w czasach wczesnopiastowskich grodu. Obszerne bowiem źródła z początku XI w., dotyczące opactwa benedyktyńskiego w Międzyrzeczu, nic nie wspominają o grodzie, a pierwsza pewna wiadomość o istnieniu kasztelanii międzyrzeckiej pochodzi dopiero z 1230 r.

Zewnętrzne lico wspomnianego wału odkryto w wykopie II na południowym zboczu wzniesienia zamkowego. Wał przekopano do calca jedynie przy podstawie, w pozostałych częściach zdjęto tylko górną warstwę. Zorientowanie konstrukcji drewnianych wskazuje, że wał biegnie równolegle do zbocza, bardzo więc możliwe, że granice wzniesienia zamkowego, z wyjątkiem strony północnej, określają kierunek jego biegu. Wał przyczynił się też głównie do powstania stromych i wysokich zboczy wzniesienia, gdyż grubość warstw kulturowych w wykopie II, leżących ponad licem wału (warstwy wczesnośredniowieczne i późniejsze aż do XVI w.), jest stosunkowo nieduża. W wykopie uchwycono mniej więcej połowę szerokości wału odkrywając lico od zewnętrznej podstawy aż do najwyższej, zachowanej obecnie partii pod dawnym szczytem wału, wynosi ona przeszło 9 m. Zachowana obecna wysokość wału wynosi przeszło 6 m.

Wał usypano ze zbitego i bardzo spoistego iłu warwowego. Drewno konstrukcji przechowało się bardzo źle na skutek dużej zawartości tlenków wapna w glinie, stwierdzono jednak, że przy budowie wału zastosowana była konstrukcja podkładkowa, wzmacniana częstym pilotowaniem. Na podstawie zaobserwowanego w paru wypadkach układu gliny można by sądzić, że do budowy części szczytowej wału użyto konstrukcji skrzyniowej. Spąg podstawy wału lekko wkopanej w calec

http://rcin.org.pl

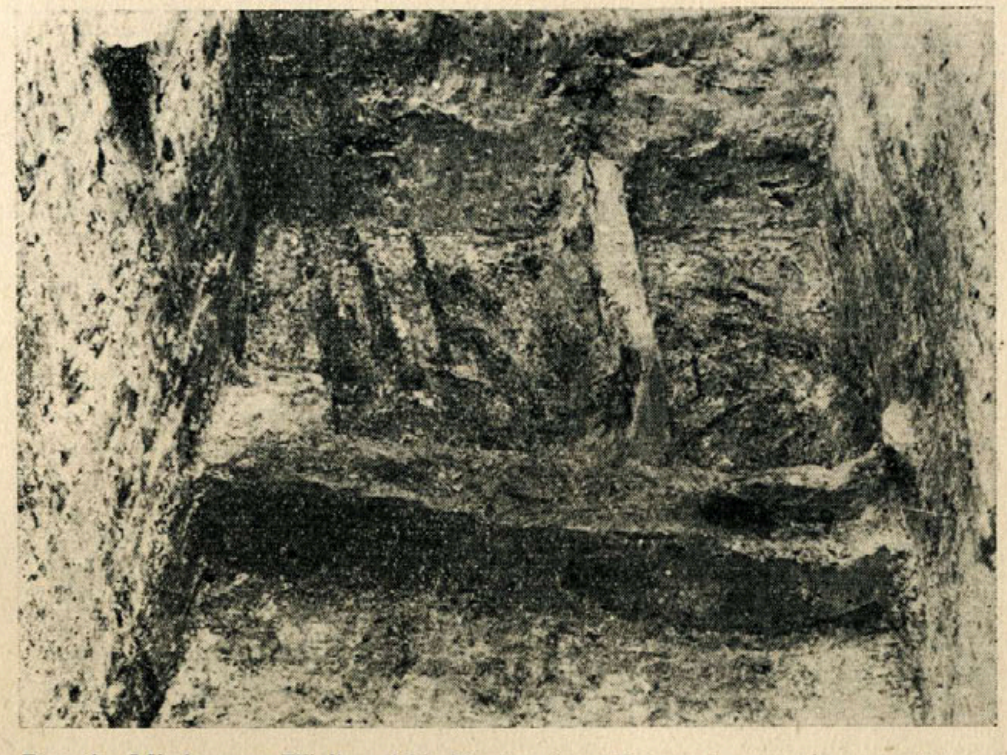

Ryc. 1. Międzyrzecz Wielkopolski. Rzut poziomy faszyny tworzącej spąg podstawy wału z X w. Nad faszyną resztki bala ułożonego równolegle do biegu wału. Fot. S. Kurnatowski

Ryc. 2. Międzyrzecz Wielkopolski. Rzut poziomy konstrukcji hakowej wału z X w. Fot. S. Kurnatowski

http://rcin.org.pl

składał się z warstwy faszyny i cienkich luźno rzuconych okrąglaków. Ułożony na tym równolegle do kierunku wału gruby bal (por. ryc. 1) przytrzymywała z góry jedyna warstwa haków (por. ryc. 2). Krótsze końce bardzo źle zachowanych haków skierowane były do dołu (istnienie haków stwierdzono na podstawie charakterystycznego zarysu w rzucie poziomym oraz znalezienia resztek ich krótszych końców podczas preparowania warstwy). Lico dolnej części podstawy wału okryte było prawdopodobnie warstwą kamieni. Na podstawie bardzo jednolitej ceramiki fazy C występującej w wale można by datować czas powstania wału najpóźniej na drugą połowę X, wzgl. na sam początek XI w.

Zaobserwowano tylko jedną konserwację wału, kiedy to jego lico zewnętrzne pokryte zostało warstwą gliny ok. $^1/_2$ m grubości. Na podstawie ceramiki znalezionej w warstwie można by sądzić, że wał okryto gliną przy końcu XI, wzgl. na początku XII w. Górną, obecnie zniszczoną część wału przebudowywano zapewne znacznie częściej. Górna część wału została zniszczona przez wkop pod fundament murów obwodowych zamku. Odkryto tu górną część łęku oporowego (ryc. 3), na którym opierała się ława fundamentowa muru. Na podstawie materiału wydobytego z warstw leżących bezpośrednio nad wkopem przyfundamentowym można datować czas powstania murów

Ryc. 3. Międzyrzecz Wielkopolski. Odkryta górna część łęku oporowego murów obwodowych zamku z XIV w. Fot. S. Kurnatowski

obwodowych na XIV w. W 1955 r. nie zdążono już sprawdzić stosunku czasowego fosy do wału. Wydaje się jednak niewątpliwe, że powstały one w tym samym czasie. Nie znana jest natomiast dotąd funkcja wału zewnętrznego otaczającego zamek z fosą od strony zachodniej i południowej. Warstwa zewnętrzna tego wału pochodzi z czasów późnego średniowiecza, natomiast jądro wału zawiera, jak to wykazały wiercenia, drewno. Nasuwają się tu dwie możliwości. Albo wał cały został zbudowany w czasach późniejszych, stanowiąc dodatkowe umocnienie obronne zamku, albo też w późnym średniowieczu wykorzystano resztki starszego wału. W drugim wypadku wał mógłby być pozostałością wcześniejszego grodu, pochodzącego sprzed X w. i zniszczonego podczas budowy mniejszego obronnego gródka wbudowanego w jego środek. Przyszły projektowany przekop przez wał zewnętrzny rozwiąże to zagadnienie.

http://rcin.org.pl

Najliczniejszego materiału zabytkowego dostarczył wykop wewnątrz dziedzińca zamkowego (wykop I). Jak już wspomniano, przebadano tu warstwy z XIV i drugiej połowy XIII w., leżące prawie bezpośrednio pod warstwą współczesnego gruzu. Wyższe warstwy zostały nad miejscem wykopu zniszczone prawdopodobnie na początku XIX w. podczas odgruzowywania wnętrza zamku. Pochodzi z nich zapewne bogaty materiał kulturowy z czasów późnego średniowiecza i renesansu znaleziony w wykopach IV i V na zewnątrz murów. Jedynie w południowo-wschodnim rogu wykopu, gdzie warstwy średniowieczne gwałtownie obniżają się tworząc zagłębienie (przeszło 2 m), natrafiono na warstwę gruzu z XVII w. Są to fundamenty pod bardzo prowizorycznie wzniesiony budynek, zbudowany z gruzu zalanego zaprawą. Oprócz tego, krótko trwającego zresztą budynku, nie znaleziono w wykopie żadnych innych resztek zabudowy, co obala ostatecznie utrzymującą się w literaturze tezę o istnieniu budynków murowanych przy północnym murze zamkowym.

Zawartość kulturowa warstw średniowiecznych jest stosunkowo bardzo bogata. Na przestrzeni 115 m², w ziemi o objętości 230 m³, znaleziono: 1542 przedmioty metalowe, 129 rogowych i kościanych, 756 szklanych (części naczyń szklanych i ozdoby), 498 drewnianych, 1450 skórzanych (w tym 33 całe buty), 48 większych kawałków tkanin, 84 000 ułamków ceramiki i ok. 120 000 kości. Zróżnicowana mocno stratygrafia (na przestrzeni 2 m głębokości wyróżniono 43 warstwy) komplikowała prace wykopaliskowe, z drugiej jednak strony pozwalała dokładnie prześledzić rozwój stosunków osadniczych. Brak opracowania materiału nie pozwala jeszcze teraz na pewne zinterpretowanie i datowanie odkrytych warstw. Opierając się na obserwacjach z czasu prac wykopaliskowych można by podzielić przebadane dotychczas warstwy na 4 grupy, tworzące — o ile można tu już użyć tego terminu — 4 kolejne okresy osadnicze. Pierwszy okres, którego warstwy w poważnej części zostały zniszczone podczas wspomnianej XIX-wiecznej niwelacji terenu, przypada na koniec XIV w. Kończy się pożarem, na co wskazuje warstwa rumowiska: węgli drzewnych, spalenizny i przepalonej gliny. Grubość tej warstwy rośnie w kierunku murów północnych zamku (od 70—90 cm), co spowodowane jest zapewne spaleniem się stojących tam budynków drewnianych. Dolna część warstw tego okresu składa się ze stosunkowo niegrubych (do 20 cm) warstw osadniczych, z resztkami słabo zachowanych konstrukcji drewnianych, ułożonych w kierunku półn. wschód i południ. zachód. Przy zachodnim boku wykopu znaleziono silnie zbutwiałą ścianę podobnie zorientowanego budynku. Skład zabytków z tych warstw wskazywałby, że w pobliżu znajdowała się stajnia (podkowy, hufnale, wędzidła, zgrzebła, ostrogi, strzemiona).

Charakter warstw drugiego okresu wskazuje, że powstały one w czasie budowy zamku, co potwierdzają zresztą znalezione licznie ułamki świeżych cegieł, nie używanych jeszcze do żadnej budowy, i inne materiały budowlane, jak np. warstwy czystego rzecznego piasku, surowej gliny, lasowanego wapna. Na podstawie znalezionych monet można by okres ten datować na trzecią ćwierć XIV w. Większość warstw tego okresu powstała na skutek niwelacji terenu, stąd też zróżnicowanie stratygraficzne jest tu największe (wyróżniono 14 warstw). Do niwelacji użyto też materiału ze szczytowych partii wału grodowego, o czym świadczy gruba (70—80 cm) warstwa iłu z ceramiką „grubej roboty", odkryta w południ.-zach. części wykopu. Na spągu warstw drugiego okresu występuje cienka warstwa surowej gliny, tworząca zbity, twardy tok, zakrywający błoto i mierzwę niższych warstw.

W przeciwieństwie do drugiego okresu warstwy trzeciego okresu mają zdecydowany charakter osadniczy. Nieduża łączna grubość warstw (30—40 cm) wskazywałaby, że trzeci okres trwał dość krótko. Według tymczasowej chronologii należałoby go datować na drugą ćwierć XIV w. Warstwy trzeciego okresu składają się w dużej części z mierzwy, a przede wszystkim z wiórów drewnianych, zalegających grubymi do 10 cm soczewkami na większej części powierzchni wykopu. W północnej części wykopu odkryto resztki słabo zachowanego domu, zorientowanego w kierunku wschód—zachód, a więc zgodnie z linią północnego zbocza zamkowego. Dom, o konstrukcji najprawdopodobniej zrębowej, miał w południ.-zach. rogu podstawę do pieca ułożoną z cegły (ryc. 4). Dom zbudowany na samym początku trzeciego okresu został — zdaje się — zniesiony jeszcze przed

http://rcin.org.pl

końcem tego ostatniego. Pozostała część wykopu była w tym czasie nie zabudowana. Wykładano ją kilku kolejnymi warstwami faszyny ułożonej w kierunku północny zachód—południowy wschód. Zdaje się, że istniała tu w tym czasie pracownia tokarska i bednarska, na co wskazywałyby licznie odkrywane toczone naczynia drewniane, klepki, surowiec drzewny i półfabrykaty. Odkryto tu też większą część znalezionego dotychczas sprzętu rybackiego. Sprzęt rybacki, jak i bardzo liczne szczątki ryb wskazują, że łowiono przede wszystkim największe okazy.

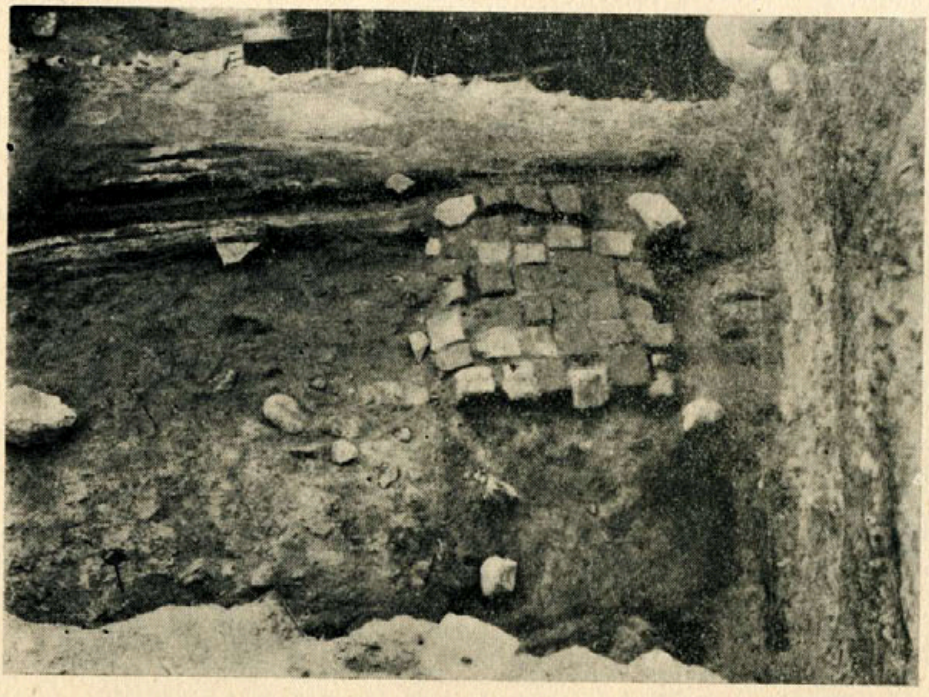

Ryc. 4. Międzyrzecz Wielkopolski. Podstawa do pieca w budynku z XIV w. wykonana z cegieł. Fot. S. Kurnatowski

Trzeci i czwarty okres przedziela ok. 20 cm gruba warstwa próchnicy, gliny, polepy i ułamków dranic. Pochodzi ona z czasów burzenia górnych części budynków drewnianych czwartego okresu, prawdopodobnie na początku drugiej ćwiartki XIV w. Czwarty okres trwał — zdaje się — najdłużej z wszystkich dotychczas poznanych (łączna grubość warstw 80—120 cm). Zaczyna się on prawdopodobnie pod koniec XIII w. Tworzą go grube, równomiernie układające się warstwy osadnicze złożone w większej części z mierzwy i wiórów drewnianych. Cienkie warstewki gliny oznaczają kolejne poziomy podnoszącego się terenu. Przechowały się tu bardzo dobrze dolne części dwóch przylegających do siebie budynków i wymoszczona drewnem droga.

Ściany pierwszego budynku (ryc. 5) odkrytego w środku wykopu zachowały się do wys. 3 belek (nie licząc przyciesi 70—80 cm wys.). Budynek kształtu kwadratowego o bokach dług. 4,5 m zorientowany jest w kierunku północny zachód — południowy wschód, a więc niezgodnie z osią rozplanowania zamku. Wykonanie budynku jest bardzo staranne. Ściany ustawione na szerokich pazowanych przyciesiach w miejscach, gdzie poziom podłoża obniża się, podbite są klinami. Belki ścian, bardzo równo obciosane, są stosunkowo szerokie (do 40 cm) i cienkie (10—14 cm). Zręby zacięte na obłap. Podłoga budynku składa się z dość grubych, okorowanych okrąglaków ułożonych na legarach. W północno-zachodnim rogu budynku znaleziono w podłodze kwadratowy otwór na palenisko o bokach dług. 1,5 m. Wejście do budynku umieszczono w ścianie północnej, i to

http://rcin.org.pl

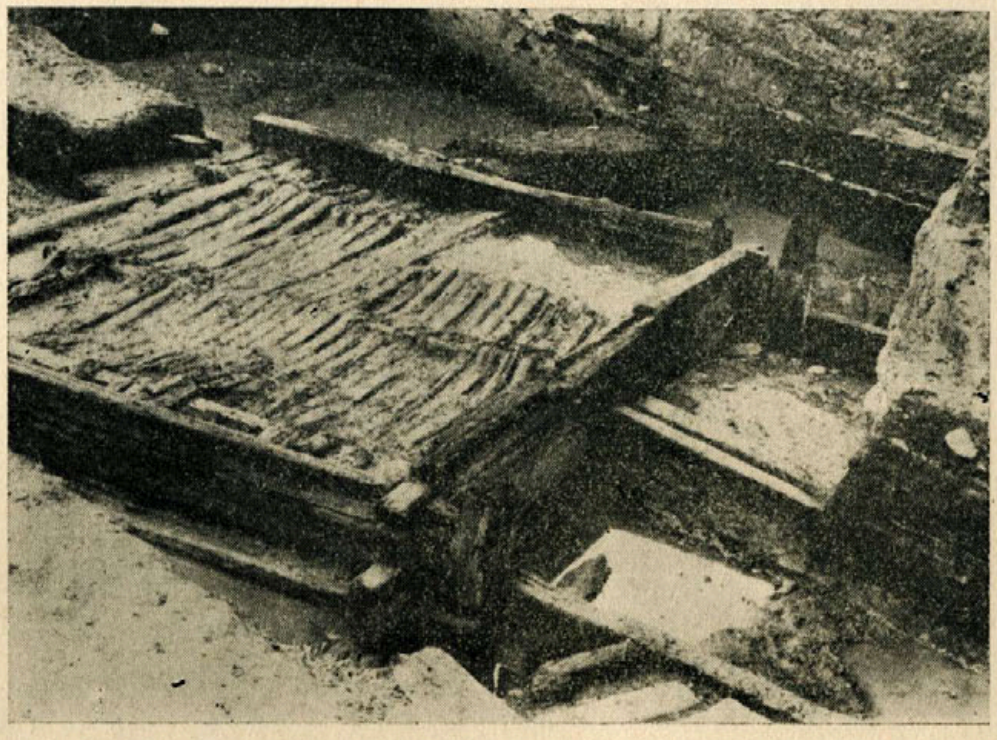

Ryc. 5. Międzyrzecz Wielkopolski. Zachowane konstrukcje budynku z XIII w. z przybudówką. Fot. S. Kurnatowski

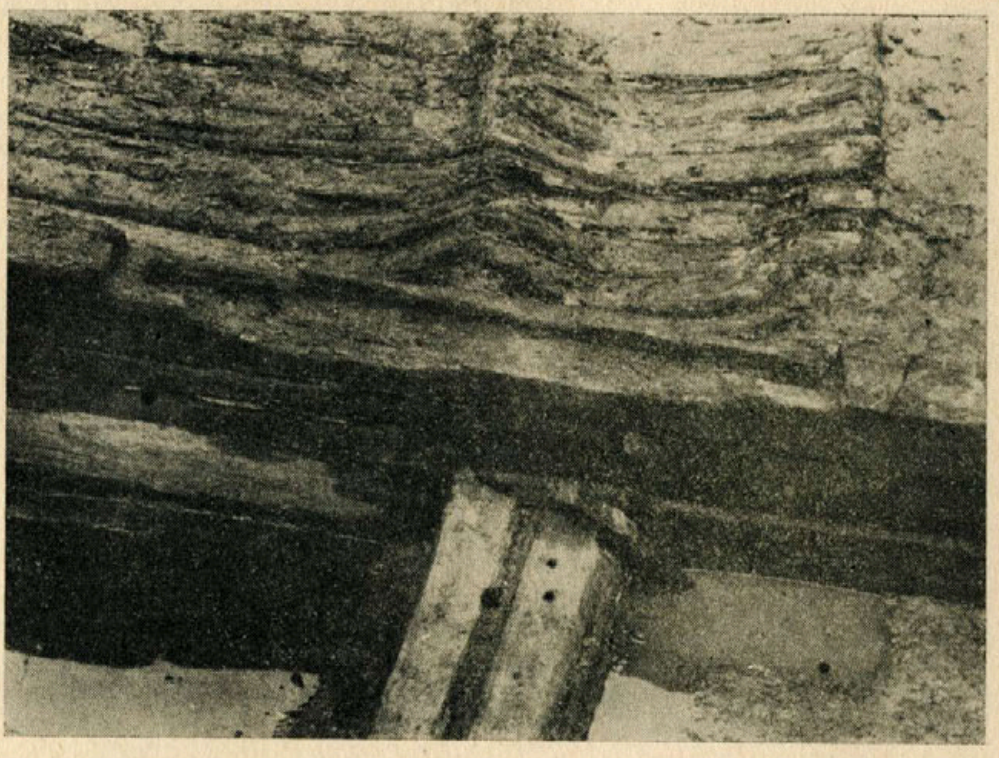

Ryc. 6. Międzyrzecz Wielkopolski. Próg przy wejściu do budynku z XIII w. ze stopniem wykonanym z belek. Fot. S. Kurnatowski

http://rcin.org.pl

dość wysoko (próg leży 75 cm ponad przyciesią) ma 80 cm szerokości. Na zewnątrz progu 2 belki umocnione wbitymi w ziemię kołkami tworzą stopień wejściowy (ryc. 6).

Wejście łączyło budynek z przylegającą doń od strony północnej przybudówką. W wykopie nie uchwycono całej przybudówki, odkryte dotychczas części jej boków mają przeszło 3,5 m długości. Strop poznanej części przybudówki wspierały 2 krwadatowe grube słupy osadzone na końcach dolnych belek przy zrębach budynku. Zachodnią ścianę przybudówki zbudowano z pionowo ustawionych, założonych jedna na drugą dranic. Odkryte resztki dolnych końców tych dranic tkwiły w pazie ułożonej na przyciesi belki (ryc. 7). Z boków przytrzymywały wspomniane dranice również pazowane słupy. Wschodni bok przybudówki był otwarty. Oznaczała go tylko jedna poziomo ułożona i niepazowana na przyciesi belka. Wewnątrz przybudówki odkryto kilka kolejnych, nakładanych coraz wyżej w miarę narastania warstw osadniczych, toków glinianych. Funkcja budynku nie jest dotychczas ustalona. Nieznalezienie żadnych śladów paleniska, mimo przygotowanego dlań miejsca w rogu budynku, wskazywałoby raczej, że nie był to dom mieszkalny. Możliwe, że pełnił on funkcję składu. Jeśli chodzi o przybudówkę, to początkowo była ona kurnikiem (świadczą o tym znalezione kojce, skorupki jaj, resztki pierza), a później pełniła — rolę podręcznej V. W końcowej fazie istnienia przybudówki założono tu po zburzeniu części ścian kuźnię (odkryto duże palenisko na podstawie glinianej, a wewnątrz bardzo liczne gwoździe, hufnale oraz półfabrykaty grotów, bełtów do kusz i gwoździownice). Od wschodniej i południowej strony otacza opisane budynki droga szerokości 1,5—2 m, zbudowana z wtórnie użytych belek i szerokich bali.

W rogu północno-zachodnim wykopu, na wysokości przyciesi przybudówki, odkryto część wrót lub też zastawki, złożoną ze starannie obrobionych dranic połączonych poprzeczką za pomocą drewnianych kołków (ryc. 8). Ponieważ część wrót leży pod ścianą wykopu, nie można ich było zdjąć w tym sezonie wykopaliskowym. W części południowej odkryto już początki końców słupów należących do niższych konstrukcji, pochodzących zapewne z pierwszej połowy XIII w. W pozostałej zachodniej części wykopu nie natrafiono na konstrukcję. Licznie skupiające się tam przedmioty skórzane, przede wszystkim resztki butów i bardzo duża ilość zrzynków świadczyłyby, że znajdował się w pobliżu warsztat szewski. Znaleziono też parę grubych warstw paździerzy lnu i resztki międlicy.

Najliczniejszą grupę ze znalezionych przedmiotów metalowych stanowią militaria, przede wszystkim groty bełtów do kusz, wielokrotnie ilościowo przeważające nad grotami strzał (grotów bełtów 140, grotów strzał 17). Przeszło połowę grotów bełtów znaleziono w pierwszym okresie osadniczym, po czym ilość ich mocno spada, szczególnie w trzecim okresie (10 grotów), by podnieść się znowu w czwartym okresie (28 grotów). Z broni odpornej często stosunkowo znajdowano ogniwka do kolczug.

Liczną też grupę stanowią przedmioty związane z końmi i jazdą konną, jak podkowy, hufnale, zgrzebła, wędzidła, strzemiona, ostrogi. Większa część, jak już wspomniano, występowała w pierwszym okresie, choć i w pozostałych, szczególnie w czwartym okresie, znajdowano je dość licznie.

Drugą, jeszcze wyraźniej występującą cechą zespołu kulturowego jest duży procent zabytków, będących w owych czasach przedmiotami zbytku. Obok bardzo dużej ilości naczyń szklanych wymienić tu należy przede wszystkim stosunkowo liczne przedmioty srebrne i posrebrzane. Do zabytków unikatowych należy znaleziona w pierwszym okresie gemma z karneolu (ryc. 9a, b). Według określenia prof. Mieczysławy Ruxerówny jest to gemma rzymskiej roboty wykonana w pierwszej połowie III w. Podobnie gemmy noszono bardzo chętnie w późnym średniowieczu.

Dwie opisane cechy: militaria, jak i duży stosunkowo procent przedmiotów zbytku, są charakterystyczne dla zespołu kulturowego warstw zamkowych. Z drugiej strony na uwagę zasługują jednak wspomniane już grupy zabytków świadczących o istnieniu na miejscu warsztatów rzemieślniczych.

Uderza wyjątkowo mała ilość przedmiotów z rogu i kości, przede wszystkim grzebieni rogowych (razem znaleziono 11 grzebieni). Często za to spotykano w pierwszym i trzecim okresie

http://rcin.org.pl

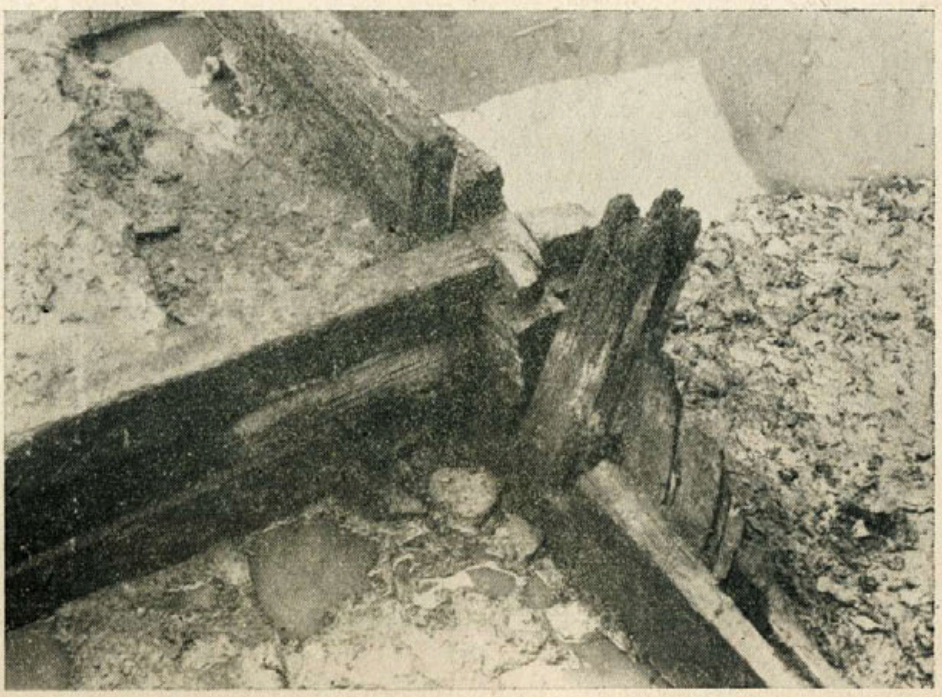

Ryc. 7. Międzyrzecz Wielkopolski. Róg N—W budynku z XIII w. wraz z częścią zachodniej ściany przybudówki. Fot. S. Kurnatowski

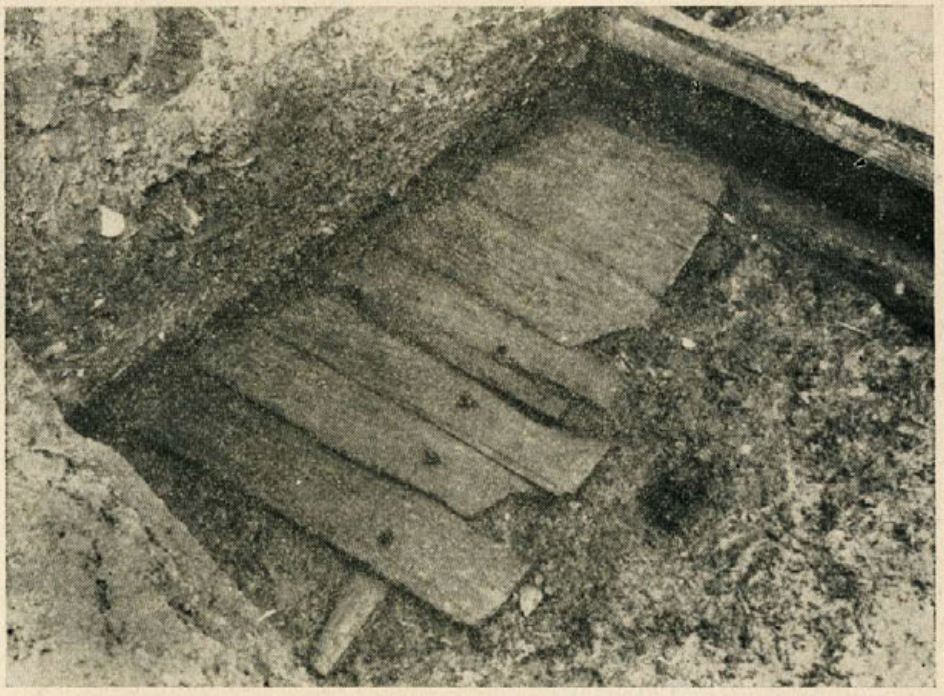

Ryc. 8. Międzyrzecz Wielkopolski. Wrota drewniane z XIII w. Fot. S. Kurnatowski

http://rcin.org.pl

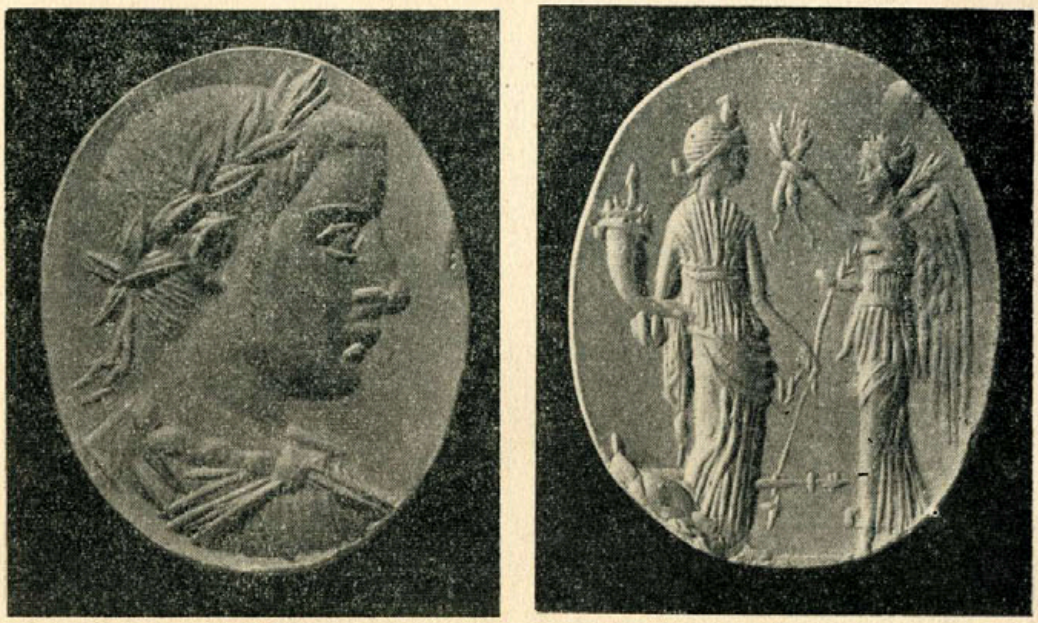

a *b*

Ryc. 9. Międzyrzecz Wielkopolski. Gemma rzymska z III w. *a* — awers z wizerunkiem cesarza Gordiana III (238—244); *b* — rewers z rysunkiem wyobrażającym scenę mitologiczną. Skala 2 : 1. Fot. L. Perz

kostki rogowe do gry, które, jak świadczą znajdowane półfabrykaty, wyrabiano na miejscu. Grze w kości należy zawdzięczać prawdopodobnie większość znalezionych monet (razem znaleziono 13 monet). Jeśli chodzi o te ostatnie, to przeważają wśród nich monety brandenburskie i pomorskie, co zresztą jest naturalne w takim punkcie granicznym, jakim wtedy był Międzyrzecz. Bardzo ciekawy jest materiał ceramiczny. Badane warstwy dawały możność dzięki dobrej stratygrafii poznania mało znanej ceramiki średniowiecznej i zbadania jej zależności od wczesnośredniowiecznej ceramiki całkowicie obtaczanej. Już teraz można powiedzieć, że ceramika średniowieczna, tzw. stalowoszara, rozwija się z miejscowej ceramiki całkowicie obtaczanej. Różnice między obu grupami są we wcześniejszym okresie tak małe, że podczas sortowania ułamków naczyń należało wydzielić grupę przejściową. Ceramika całkowicie obtaczana o wyraźnie zaznaczających się późnych cechach trwa jeszcze obok „stalowoszarej" w pierwszej połowie XIV w. Wśród ceramiki „stalowoszarej", znajdowanej w warstwach od połowy XIII aż do XVI w. włącznie, można wyróżnić kilka faz rozwojowych technicznie coraz doskonalszych. W XIV w. obok ceramiki „stalowoszarej" grubszej występują też naczynia stołowe o cieńszych, starannie gładzonych ściankach. Pod koniec XIV w. zaczyna występować, choć w znacznie mniejszej ilości, grupa ceramiki późnośredniowiecznej, barwy żółtoszarej lub białawoszarej. Formy naczyń tej grupy są identyczne jak u naczyń ceramiki „stalowoszarej". Ceramika ta przechodzi — zdaje się — później w ceglastą, silniej wypalaną ceramikę z czasów renesansowych i barokowych.

Na podstawie dotychczasowych odkryć można już teraz podjąć próbę odtworzenia rozwoju grodu, później zamku międzyrzeckiego, począwszy od X w. Zbudowany w tym czasie gródek miał nieduże rozmiary i kształt kolisty lub owalno-kolisty. Był to gródek o funkcji militarnej i administracyjnej, ośrodek kasztelanii międzyrzeckiej. Podgrodzie, a później miasto rozwinęły się na wschód od gródka korzystając z większej powierzchni zdatnego pod zabudowę terenu (sondaże wykopaliskowe na terenie ulicy Zamkowej stwierdziły tam grube warstwy średniowieczne i wczesnośredniowieczne). Na rozwój ich wpływały zbiegające się u przeprawy przy gródku szlaki

http://rcin.org.pl

komunikacyjne. Rozwój ten — mimo częstych zniszczeń wojennych — posuwał się szybko naprzód. Źródła pisane z 1259 r. wskazują wyraźnie na istnienie w Międzyrzeczu samorządu miejskiego. W 1269 r. miasto jest już obwarowane. W tym czasie gródek przynajmniej w swych ogólnych założeniach nie ulega — zdaje się — poważniejszym zmianom. W XIII w. gródek posiada już budowle murowane, na co wskazują wyraźnie znajdowane w warstwach osadniczych z tego czasu cegły. Były to zapewne: wieża, stanowiąca ostatni punkt obrony załogi grodu, a może też murowana brama. Mur obwodowy, według badań wykopaliskowych z 1955 r., powstał dopiero w czasach kazimierzowskich.

Zamek murowany założony przez Kazimierza Wielkiego wykorzystał w maksymalnym stopniu wszystkie dawniejsze grodowe umocnienia. Z wyjątkiem strony północnej, gdzie prosta linia murów biegnie wzdłuż urwiska wzniesienia zamkowego zniszczonego zalewem Obry, wszystkie pozostałe części murów obwodowych zostały zbudowane na wałach dawnego grodu. W celu nadania fundamentom murów większej odporności przeciwko ruchom podłoża związanym z osiadaniem wałów a może i dla oszczędzenia materiału budowlanego i roboty posadowiono je na łękach oporowych. Wschodnia linia murów kazimierzowskich przebiegała ok. 13 m na zachód od obecnych bram zamku. Resztki tych murów uchwycono w wykopie 3. Przedłużające obecnie zamek od strony wschodniej bastiony przystosowane już do ognia działowego zbudowano w XVI w. Przeprowadzono wtedy po zniszczeniu zamku przez najemne wojska niemieckie w 1520 r. gruntowną modernizację średniowiecznych umocnień. Znalezione ostatnio przez J. Nalepę opisy lustracji zamku z 1564 r. wspominają o budowie tych bastionów. W tym samym czasie prawdopodobnie pogłębiono fosę, wzmocniono północny mur obwodowy zamku i przekopano nowe koryto dla Paklicy, oddzielając w ten sposób teren zamku od miasta. W czasach Henryka Walezjusza zamek międzyrzecki zalicza się do najmocniejszych i jednocześnie najlepiej urządzonych zamków Polski. W XVII w. zamek zaczyna powoli chylić się ku ruinie.

Poznań, grudzień 1955

СТАНИСЛАВ КУРНАТОВСКИ

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ ОТЧЕТ О РАСКОПКАХ В МЕНДЗЫЖЕЧЕ ВЕЛЬКОПОЛЬСКОМ В ГОДАХ 1954 И 1955

Раскопки 1954 года имели целью ориентировать археологов в расположении слоев. Обнаружено слой XIV с второй половины XIII века. С половины XIV века были слои, характер которых показывал, что они возникли во время стройки замка.

В течение исследований в 1955 году самым важным достижением было обнаружение вала раннесредневекового «грода», возведенного в X или в самом начале XI века. Ров внутри двора замка принес многочисленный археологический материал. Выделено здесь 4 основные группы слоев, соответствующие 4-м поселенческим фазисам. Первый фазис, которого слои, по большей части разрушены во время XIX-векового нивелирования почвы, сходится со второй половиной XIV века. Характер слоев второго фазиса показывает, что возникли они во время стройки замка. Слои 3-го фазиса имеют решительно поселенческий характер. Этот фазис существовал довольно коротко, по предварительной хронологии следовалобы его датировать I-й четвертью XIV века. 4-й фазис автор датирует второй половиной XIII века.

Среди найденных памятников самая многочисленная группа это: оружье и предметы связанные с лошадьми и верховой ездой. Тоже обращает внимание сравнительно большой процент предметов роскоши.

http://rcin.org.pl

STANISŁAW KURNATOWSKI

PROVISIONAL REPORT ON THE EXCAVATIONS AT MIĘDZYRZECZ WIELKOPOLSKI IN 1954—1955

The excavation works carried out at the village Międzyrzecz Wielkopolski in 1954 were of an experimental character. The layers dating to the XIVth c. and to the second half of the XIIIth c. were discovered. Layers of the half of the XIVth c. were also encountered. Their character points to their being formed during the building of the castle.

The most important achievement of the 1955 explorations was the discovery of the rampart of an Early Medieval castle which had been built in the Xth c. or at the beginning of the XIth c. The trench inside the courtyard of the castle produced the most numerous archaeological finds. Four essential groups of layers were distinguished accordingly to four settlement stages. The first stage has been dated to the second half of the XIVth c. Its layers were in greater part damaged during the levelling of the precinct in the XIXth c. The character of the layers of stage II indicates that they were formed during the construction of the castle. The layers of the third period bear an obvious settlement character. This period was rather short; according to the preliminarily fixed chronology we may date it to the first quarter of the XIVth c. The fourth period has been assigned by the author to the second half of the XIIIth c.

The weapon and horsemanship accesories form the most numerous group among the finds A remarkably high percentage of luxury implements encountered there, is also worth noting

http://rcin.org.pl